

Nomino za Kiswahili: Misingi ya Uainishaji*

Ruth M. Besha*

1. Utangulizi

Uainishaji sahihi wa vipashio vya lugha ni msingi muhimu sana katika uchanganuzi wa muundo wa lugha hiyo. Kwa ujumla, wasarufi wamekubaliana, kwa kiasi kikubwa juu ya makundi ya maneno katika lugha nyingi za ulimwengu. Hivyo, kwa mfano, wasarufi wanakubaliana kuwa kila lugha inayo maneno ambayo yanaweza kuitwa nomino na vitenzi. Lakini, mbali na tamko hili la jumla, si rahisi kuwa na vigezo mahususi ambavyo vitatuwezesha kujua kwa uhakika sifa ambazo kila neno linaloitwa nomino au kitenzi linapaswa kuwa nazo katika lugha zote. Hii ina maana kuwa kwa kila lugha ni lazima kuwa na vigezo vya wazi vitakavyoweza kuyainisha makundi hayo ya maneno. Tuchukue mfano mmoja tu: nao unahusu idadi ya aina za maneno katika lugha ya Kiswahili. Kuna makundi mangapi ya maneno? Yako makundi makubwa kama vile nomino, na vitenzi ambayo yanaweza kupata ukubalifu wa haraka, ingawa hata hapo, kunaweza kuwa na kutokubaliana kuhusu ni vigezo gani vitumike kuuthibitisha uainishaji huo. Kwa mfano, wasarufi wanaweza kulumbana kuhusu neno *kuimba* katika sentensi mbili zifuatazo, liingie katika kundi lipi: kitenzi au nomino?

Watoto wanacheza na kuimba
Kuimba kwao kumewafurahisha watu wengi

(Linganisha:

Watoto wanacheza na wanaimba;
Chakula chao kimewashibisha watu wengi)

Makundi mengine ambayo tunakutana nayo katika vitabu vyetu vya sarufi yana ukungu zaidi. Je kuna kundi la vivumishi? Na kama lipo, linaingiza maneno gani na kwa misingi ipi? Kwa mfano neno *mkubwa* katika sentensi zifuatazo ni nomino au kivumishi (au sifa)?

Yule mtoto mkubwa ameondoka
Yule mkubwa ameondoka

* Profesa, Idara ya Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.

Au kwa mfano, ni maneno gani yaingie katika kundi la vielezi (ambalo baadhi ya wasarufi wameliita kapu la yale maneno yote yasiyoainishika!)

Je, lugha ya Kiswahili inayo makundi ya vihusishi, viunganishi, viingizi?

Kama maswali hayo yanavyodhihirisha, si rahisi kupata majibu ya haraka, na yatakyokubalika na wengi. Ili mwanasarufi wa Kiswahili aweze kufikia uamuzi wa uhakika kuhusu makundi ya maneno ya lugha hiyo, ni lazima awe na misingi imara ya uainishaji itakayosimamia hoja zake. Na misingi hiyo inaweza kuwa tofauti na misingi atakayotumia sarufi wa lugha nyingine. Hata hivyo, uainishaji wa maneno katika makundi, ingawa ni changamano, una misingi yake katika sarufi-jumla, na mwanasarufi wa Kiswahili anaweza kupata ulinganisho na lugha nyingine za ulimwengu.

Uainishaji wa nomino za Kiswahili katika ngeli, kwa upande mwingine, ni changamano zaidi kwa sababu, ingawa pia una uhusiano na lugha nyingine za kundi la kibantu, kumekuwa na majadala mkali zaidi kwa sababu, kwa kiasi fulani, lugha hii imepitia mabadiliko ambayo bado hayajazikumbwa lugha nyingine za kundi hili. Katika makala hii, tutajitahidi kuweka wazi uchangamano uliopo katika uainishaji wa nomino za Kiswahili, kwa kutalii misingi ambayo wasarufi tofauti wameitumia kufikia mahitimisho yao, na kisha kujaribu kutafuta muafaka katika uainishaji huo. Ingawa majadala wetu unahusiana moja kwa moja na Kiswahili, pale ambapo itasaidia kuweka wazi hoja, data kutoka lugha nyingine za kundi la kibantu itatumika, na hasa kutoka lugha ya Kishambala ambayo nina uhakika nayo. Makala hii inalenga zaidi matatizo ya ufundishaji wa Kiswahili, na si nadharia ya uainishaji, na hivyo inamkusudia mwalimu wa lugha hii.

2. Misingi ya uainishaji

Ipo misingi mitatu ambayo wasarufi tofauti wameitumia katika kuainisha nomino za Kiswahili:

- a) msingi wa kimofolojia au maumbo;
- b) msingi wa kisemantiki au dhana;
- c) msingi wa kisintaksia au uwiano wa nomino na maneno mengine katika tungo.

Tutaangalia kwa ufupi jinsi misingi hii ilivyotumika.

2.1 Msingi wa kimofolojia

Huu ndio msingi wa mwanzo kabisa uliotumiwa na wanasarufi wa Kiswahili

nao unahusisha nomino katika lugha zote za Kibantu. Hoja ya msingi ni kuwa nomino katika lugha za Kibantu

- a) hujidhihirisha kwa kuwa na viambishi ngeli maalum, na
- b) kujigawa katika jozi za umoja na wingi.

Hivyo nomino za Kiswahili na Kishambala zinajidhihirisha ifuatavyo:

Jedwali ya 1: Kiswahili

Ngeli	maumbo	mfano.	
1/2	mu/wa	m(u)tu	watu
3/4	mu/mi	m(u)ti	miti
5/6	ji-O/ma	jicho/macho;	tunda/matunda
7/8	ki/vi	kitu	vitu
9/10	N/N	nyumba	nyumba
11	u	ukuta	kuta (10)
14	u	uzuri	
15	ku	kuimba	
	Pa	mahali (hapa)	
17	ku	mahali (huku)	
18	mu	mahali (humu)	

Ngeli hizi zikilinganishwa na zile za Kishambala, kuna uhusiano ambao ni dhahiri:

Jedwali ya 2: Kishambala

1/2	mu/wa	m(u)ntu	wantu	(mtu)
3/4	mu/mi	m(u)ti	miti	(mti)
5/6	zi-O/ma	zisho	mesho	(jicho)
7/8	ki/vi	kintu	vintu	(kitu)
9/10	N/N	nyumba	nyumba	(nyumba)
11	u	ubua	mbua (10)	(shamba)
14	u	utana	(uzuri)	
15	ku	kuvina	(kucheza)	
16	ha	hantu (haja)	(mahali pa)	
17	ku	kuntu (kuja)	(mahali ku)	
18	mu	muntu (muja)	(mahali mu)	

Tanbihi: Katika jedwali hizi hakuna ngeli ya 12 na 13 katika lugha zote mbili, lakini orodha haikubadilishwa ili kuweka uwiano na lugha nyingine za Kibantu .

2.2 Msingi wa dhana

Msingi huu unatumika katika hasa kugawa nomino katika makundi makubwa kama vile ya viumbe vilivyo hai/visivyo hai; nomino

dhahania/zisizo dhahania, n.k. Kwa mfano katika Kiswahili, nomino zote ambazo zinaingia katika ngeli za 1/2 kwa msingi wa kimofolojia zinahusu wanadamu (isipokuwa maneno *mnyama/wanyama, mdudu/wadudu*). Vile vile, nomino ambazo zinahusu ukubwa huwa zinaingia katika ngeli za 5/6 (kwa mfano *jitu/majitu; jiti/majiti*); na zile ambazo zimepitia mnyumbuo wa udogoishi zinaingia katika ngeli za 7/8 (kwa mfano *kijitu/vijitu; kijiti/vijiti*). Inawezekana kusema kuwa nomino zinazohusiana na jozi za vitu huingia katika ngeli ya 5/6 kama jicho/macho, sikio/masikio, bega/mabega; nomino zinazoashiria urefu huingia katika ngeli za 3/4 kama mkono/mikono, mguu/miguu, mti/miti, n.k. Lakini ni kweli kuwa kuna nomino nyingi katika ngeli zote hizo ambazo hazina uhusiano na sifa hizo. Katika jedwali ifuatayo F. Heny (1972) anajaribu kuratibisha uainishaji huu kwa lugha zote za Kibantu:

Jedwali ya 3:

Ngeli 1/2:	watu
Ngeli 3/4:	mazingira, mimea, vitu virefu
Ngeli 5/6:	vitu vya jumla au jozi, vitu vinavyotisha
Ngeli 7/8:	vitu visivyo na uhai, vitu visivyo na manufaa
Ngeli 9/10:	wanyama, vitu vya kawaida, vya kila siku
Ngeli 11/10):	
11/6):	vitu virefu, wakati wa siku
Ngeli14:	udhahania

(Kutoka F. Heny 1972:208) (Tafsiri yangu)

Kwa wastani, huu ni msingi ambao ni telezi na hauna mashiko sana, ingawa ni vigumu kuukwepa kama tutakavyoona na mara nyingi wanasarufi wanaoutumia wanauegemeza katika msingi wa kimofolojia badala ya kuutumia kipekee.

2.3 Msingi wa kisintaksia

Msingi huu umejitokeza kama uhakiki wa upungufu unaojitokeza katika misingi hiyo mingine miwili, na hasa ule wa kimofolojia. Katika msingi huu, mwasarufi haangalii nomino pekee, bali huangalia jinsi inavyotawala upatanisho na maneno mengine katika tungo. Katika sarufi ya Kiswahili na lugha nyingine za Kibantu, uteuzi wa nomino hutawala upatanishi na maneno mengine kama vile tungo tenzi, na vivumishi kama:

Mtoto yule mzuri ameondoka	Watoto wale wazuri wameondoka
Mti ule mzuri umekatwa	Miti ile mizuri imekatwa

Hivyo maneno ambayo yanaingia katika sulubu moja yanawekwa pamoja katika ngeli moja, bila kujali yana maumbo gani au yana dhana gani. Kwa msingi huu maneno bata, kuku, ng'ombe, kiongozi/viongozi yatawekwa pamoja katika ngeli ya 1/2 sawa na mtoto/watoto, n.k Jedwali ifuatayo kutoka Kapinga (1983:33) ni mfano wa uainishaji huu:

Jedwali ya 4: Orodha za ngeli za majina

Kadiri ya Upatanisho wa kisarufi			Mifano
Jina-Ngeli	Ngeli mojamoja	Majina	Jina la ngeli, viambishi awali vya vitenzi
1. YU-A-WA	YU+A WA	mtu watu	mtu yuaja au anakujja watu waja au wanakuja
2. U-I	U I	mti miti	mti unaanguka miti inaanguka
3. LI-YA	LI YA	jicho macho	jicho linauma macho yanauma
4. KI-VI	KI VI	kisu visu	kisu kinakata visu vinakata
5. I-ZI	I ZI	nguo nguo	nguo inapasuka nguo zinapasuka
6. U-ZI	U ZI	ufa nyufa	ufa unazibwa nyufa zinazibwa
7. U-YA	U YA	ugonjwa magonjwa	ugonjwa unaenea magonjwa yanaenea
8. KU	KU	kuimba	kuimba kunafaa
9. PA	PA	pahali	pahali panapendeza
MU	MU	mjini	mjini mmetulia
KU	KU	kwenu	kwenu kunatisha

3. Mjadala

Swali muhimu ambalo linajitokeza katika kujadili misingi ya uainishaji kama ilivyoelezwa hapo juu ni: Je, misingi hii inapingana au inakamilishana? Kwa maneno mengine: je kila mmoja pekee unatosheleza kuainisha nomino za Kiswahili kikamilifu? Katika sehemu hii tutajaribu kuonesha ubora na upungufu wa misingi hiyo.

3.1 Ubora /upungufu wa kila msingi

3.1.. Misingi wa kimofolojia

Kwa mwasarufi-linganishi, msingi huu unamwezesha kuonesha uhusiano kati ya lugha za kikoja kimoja, na ni mojawapo ya vithibitisho kuwa lugha X inaingia katika kundi la lugha za Kibantu kama inavyodhihirika katika

jedwali 1&2. Hapa ni muhimu kuweka wazi uhusiano uliopo kati ya vipengele viwili vya maumbo ya nomino vilivyotajwa katika 2.1 kuwa vinasimamia msingi huu, yaani kutambulisha ngeli, na pia kuonesha idadi (umoja na wingi). Kama inavyooneshwa katika jedwali, hakuna tofauti kati ya maumbo ya ngeli, na maumbo ya umoja na wingi. Jambo hili limezua mjadala kati ya wanasarufi wa mofolojia ya Kiswahili, baadhi wakihoji kuwa maumbo hayo hasa ni ya umoja na wingi, na siyo ya vitambulisho vya ngeli, na wengine wakihoji kuwa maumbo hayo yanadhihirisha mambo yote mawili, n.k. Katika makala hii sitaingia katika mjadala huo, lakini jambo muhimu ni kuwa haiwezekani kuukwepa ukweli kuwa maumbo hayo, yaitwe ya umoja na wingi au viambishi ngeli, ni sifa muhimu ya nomino katika Kiswahili na lugha nyingine za Kibantu. Asilimia kubwa ya nomino za Kiswahili zinaonesha maumbo dhahiri ya viambishi ngeli, na tukichukulia ukweli kuwa walau ngeli kumi za kwanza zinajigawa katika jozi za umoja na wingi, inawezekana kabisa kuzigawa nomino nyingi katika makundi yao kwa kutumia msingi huu wa maumbo. Halikadhalika, viambishi hivi vya nomino ni sehemu muhimu ya unomino wa maneno hayo. Ni tofauti kabisa na hadhi ya vipatanishi, kama katika vitenzi na vivumishi.

Upungufu mkubwa unaojitokeza katika msingi huu ni wa aina tatu: kwanza, kuna viambishi ambavyo vinafanana, kwa mfano ngeli ya kwanza na ya tatu (mtu:mti), katika ngeli za tano na tisa/kumi kuna maneno ambayo hayaoneshi maumbo dhahiri ya umoja na wingi (kama tunda (5), nguo (9/10). Ili kuondoa utata ni lazima kila wakati nomino hizi ziwekwe katika jozi za umoja na wingi kwa sababu maneno ya ngeli ya tano yana wingi katika {ma} ngeli ya sita, ambapo yale ya ngeli ya 9/10 yana umbo moja la kiambishi ngeli (nazali dhahiri au kapa). Pili, hata baada ya kuziweka katika jozi hizo, si nomino zote zina umoja na wingi. Kwa mfano, maji, mafuta (maneno ambayo huingia ngeli ya 6 kwa ajili ya kiambishi {ma}, au nomino dhahania kama uzuri.

Lakini upungufu mkubwa ulioonekana katika msingi huu ni ule wa aina ya tatu: kutokidhi mahitaji ya sulubu za sentensi. Kwa mwanasarufi-fafanuzi, umuhimu wa kuainisha maneno ya lugha ni katika kumwezesha kufanya uchambuzi sahihi wa sentensi za lugha. Kwa kutumia msingi huu wa kimofolojia, mwanasarufi anahitaji kueleza kwa nini maneno yenye viambishi ngeli vinavyofanana yanaingia katika sulubu tofauti za sentensi. Kwa mfano mwanafunzi aliyejifunza sulubu za sentensi {1-2} anaweza kuunda sulubu {3-4} si sarufi badala ya {5-6} ambazo zinashiriki upatanishi wa {7-8):

1. kitabu changu kimepotea (ngeli ya 7)
2. vitabu vyangu vimepotea (ngeli ya 8)

3. *kijana changu kimepotea
4. *vijana vyangu vimepotea.
5. Kijana wangu amepotea
6. Vijana wangu wamepotea
7. Mtoto wangu amepotea (ngeli ya 1)
8. Watoto wangu wamepotea (ngeli ya 2)

3.1.2 Msingi wa dhana

Kama ilivyoelezwa awali, kwa kawaida msingi huu umetumika sambamba na ule wa kimofolojia. Ubora wa msingi huu ni kwamba unaweza kueleza kwa kiwango kikubwa utosarufi wa sentensi kama {3-4} hapo juu. Katika Kiswahili, kuna kanuni isemayo kuwa nomino zote ambazo zina sifa ya {+ binadamu, + mnyama} zinachukua upatanishi wa ngeli za {1-2} ambazo, kwa msingi wa kimofolojia viambishi ngeli vyake ni {mu-wa}. Hivyo msingi huu ni wa uelezi zaidi kuliko kigezo cha uainishaji. (Katika lugha nyingine za Kibantu, kama Kishambala, kanuni kama hiyo inahusu nomino zilizo na sifa ya {+ binadamu} tu kwa sababu nomino zenye sifa ya {+ mnyama} zinabaki katika makundi yao ya kimofolojia kwa hiyo yanashiriki upatanishi wa ngeli zao asilia).

Upungufu unaojitokeza ni kuwa hata pamoja na kutumia kigezo hiki, kuna nomino nyingine ambazo zina sifa ya {+ binadamu, + mnyama} ambazo hazitii kanuni hiyo. Kwa mfano sentensi (9-10) ni sarufi zikilinganishwa na (11-12) ingawa zinatii kanuni hiyo, vivyo hivyo zile za {13-14} zikilinganishwa na {15-16}:

9. *Kitoto wangu analia
10. *Vitoto wangu wanalia
11. Kitoto changu kinalia (ngeli ya 7)
12. Vitoto vyangu vinalia (ngeli ya 8)
13. *Jitu mmoja amevamia ghala la Kampuni ya pamba
14. *Majitu wanne wamevamia ghala la Kampuni ya pamba
15. Jitu moja limevamia ghala la Kampuni ya pamba (ngeli ya 5)
16. Majitu manne yamevamia ghala la Kampuni ya pamba (ngeli ya 6)

Kusema kweli ili kuelezea usisarufi wa sentensi hizo hapo juu, inabidi kuwa na kanuni ya ziada ambayo pia ni ya msingi wa dhana: nomino ambazo zimetokana na myumbuo wa udogo au ukubwa hazitawaliwi na kanuni ya kwanza. Kwa kutumia kanuni hii, nomino ambazo zimepitia minyumbuo hiyo, zinabaki katika makundi yao ya kimofolojia katika upatanishi.

Lakini upungufu mkubwa unaojitokeza si wa kiutendaji, bali wa msimamo wa kinadharia. Kwa mwasarufi-muundo, inakuwa vigumu sana kwake

kutetea msingi wa dhana. Uchambuzi wowote wa kiisimu, kwa msimamo huu, lazima utumie mbinu ambazo ni za wazi, na zinaweza kutetewa kwa kuangalia vigezo dhahiri vya kimuundo. Hivyo kutumia dhana ya {binadamu, mnyama, ukubwa, udogo, n.k.} si utendaji unaokubalika. Halikadhalika, kama jedwali ya 3 inavyodhihirisha, uainishaji wowote unaotumia dhana pekee hauwezi kumfikisha mbali mwasarufi katika uchambuzi wake.

3.1.3 Msingi wa sintaksia

Ubora wa msingi huu ni kuwa mwasarufi anayeamua kuutumia kama kigezo cha uainishaji, hana haja ya kujishughulisha tena na kueleza kwa nini sentensi za hapo juu ni sisarufi, kwa sababu katika sulubu zake hazitajitokeza. Hivyo nomino kama mbwa, kijana, kiongozi, Mtume, n.k. zitaingia katika ngeli moja na mtu, mvulana, mwanamke, etc. kwa sababu zinashiriki katika upatanishi wa aina moja. Vivyo hivyo, kwa nomino nyingine kama kitoto, jambazi, n.k. Kwa upande huu, msingi huu unaonekana kujitosheleza kuliko misingi hiyo mingine.

Lakini msingi huu pia, pamoja na kuonekana kutosheleza, una upungufu wa aina kadhaa. Wa kwanza kabisa ni muingiliano wa ngeli kama jedwali ya 4 inavyodhihirisha. Hata wanasarufi wanaotumia msingi huu watakubali kuwa nomino *mti*, *ukuta* na *uzuri* zinaingia katika ngeli tofauti ingawa zinashiriki katika upatanishi mmoja:

17. Mti wa bustani yangu umekatwa
18. Ukuta wa nyumba yangu umeanguka
19. Uzuri wa tausi umepita wa ndege wengine

Nomino *mti* inawekwa katika jozi moja na nomino *miti*, ambapo *ukuta* inawekwa na *kuta* (umoja na wingi), wakati *uzuri* haiingii katika jozi ya umoja na wingi (kwa sababu ya dhana?). Ikiwa msingi huu unajitosheleza, ingetegemewa nomino hizo tatu ziingie katika ngeli moja. Vivyo hivyo nomino *miti* na *nyumba* (umoja):

20. Miti yetu imeanguka
21. Nyumba yetu imeanguka

Pili, hata kama itakubalika kuwa msingi wa sintaksia ni rahisi na unatosheleza kwa kiasi kikubwa, itakuwa vigumu kuepuka kujadili maumbo ya nomino ili kuelezea mapengo yanayojitokeza. Kwa mfano maneno ya undugu kama baba, mama, dada, kaka, shangazi, rafiki, n.k. yanaingia katika upatanishi wa

aina mbili. Katika vipatanishi vya umiliki, yanaingia katika ngeli ya 9/10 (au i/zi kwa msingi wa kisintaksia), na mahali pengine huingia katika ngeli ya 1/2 kama sentensi zifuatazo zinavyodhihirisha:

22. Mama yangu ameondoka jana
23. Dada zake Juma wamerudi nyumbani

Linganisha:

24. Mjomba wangu ameondoka jana
25. Watoto wake Juma wamerudi nyumbani
26. Nguo yangu imechanika
27. Nguo zake juma zimechanika

Tatu, yapo baadhi ya maneno ambayo yana utata katika upatanishi, kwa mfano nomino *makala*:

28. Makala haya yameandikwa kwa ufundi mkubwa
29. Makala hii imeandikwa kwa ufundi mkubwa

Sentensi zote mbili zinatumiwa, ingawa, kwa mujibu wa sarufi ya Kiswahili sanifu, mautmizi ya makala haya si sahihi kwa kuwa hakuna umoja wa *makala*, yaani **kala*. Maneno mengine ya aina hiyo ni kama jambazi/majambazi, ambapo sentensi zifuatazo zinakubalika:

30. Jambazi moja limepigwa risasi mguuni
31. Jambazi mmoja amepigwa risasi mguuni

Au utata ambao bado unalikiwa neno *maiti* katika upatanishi:

32. Maiti ya Bwana Hamisi imekutwa ikielea umbali wa kilometa kumi kutoka ufukoni
33. Maiti atasafirishwa leo kwenda Moshi kwa mazishi.

Nne, idadi ya ngeli kwa kutumia msingi wa kimofolojia au wa kisintaksia haitofautiani sana, tofauti labda ni katika alama za ngeli hizo, na jinsi ya kuzipanga, kama jedwali ya 4 inavyoonesha.

Katika sehemu ifuatayo, tutajaribu kupatanisha misimamo hii tofauti ya uainishaji wa ngeli za nomino za Kiswahili na kuonesha kuwa mmoja kipekee hauwezi kutosheleza kuelezea kartuni za uainishaji.

4. Hoja

Hoja ya makala hii ni kuwa nomino za Kiswahili zinaweza kuainishwa kikamilifu kwa kutumia misingi miwili: wa kimofolojia, na wa kidhana.

4.1 Umbo na dhana

Nomino zilizo nyingi zinaweza kupangwa katika ngeli zao kwa kutumia maumbo ya viambishi vyao (ikiwa ni pamoja na kushiriki katika jozi za umoja na wingi kwa zile zenye kuhesabika) na kwa kiwango kikubwa hakuna ukinzani kati ya kuwepo kwao katika ngeli hizi na kushiriki kwao katika sulubu za kisintaksia. Kwa maneno mengine, nomino zilizo nyingi zinabaki katika ngeli moja, kimofolojia na kisintaksia. Zile ambazo zinahama kundi la kimofolojia katika sulubu za sintaksia, ni chache na mara zote kunakuwa na sababu za kisemantiki. Hii ina maana kwamba, inawezekana kuzichambua nomino zinazohama kama vighairi, lakini vighairi ambavyo vinaweza kuundiwa kanuni za kisemantiki kama ilivyofanywa katika 3.2. Hizi ni kanuni elezi na tunaweza kuziandika upya ifuatavyo:

Kanuni ya 1: Nomino zote ambazo zina sifa ya {+ binadamu, + mnyama} zitachukua upatanishi wa ngeli za 1/2 katika sulubu za sentensi.

Kanuni ya 2: Nomino ambazo zimetokana na minyumbuo ya udogoishi na ukubwaishi hazitawaliwi na kanuni ya 1.

Kwa kutumia hoja hizi na kanuni hizi, inawezekana kupata usuluhishi kwa ule upungufu ambao umeoneshwa katika sehemu 3.1-3.3. Hivyo usisarufi wa sentensi zilizooneshwa katika sehemu hizo, unaweza kuelezewa kiurahisi.

4.2 Sintaksia

Hoja za hapo juu hazina maana ya kupuuza msingi wa kisintaksia. Kuna wanasarufi ambao wameutumia kipekee katika kuainisha nomino za Kiswahili (kati yao ni Kapinga 1983:31-60 na Adewole 1986, pia Gibbe 1983a). Kwa kuungalia juu juu, unaonekana rahisi, na wanasarufi anayeutumia anakwepa maswala ya kisemantiki kama yanayojitokeza hapo juu. Lakini si rahisi kukwepa kuelezea utata wa sulubu zilizoneshwa katika 3.3. Kwa mfano, ili kuelezea sulubu za sentensi za 17-21 ni lazima kuangalia jozi za umoja na wingi. Vivyo hivyo, uhusiano wa sentensi 22-27 unaweza kuelezwa kwa kuonesha kuwa nomino *mama, baba, dada*, n.k. zinashiriki katika ngeli za 9/10 kimofolojia (ukweli unaooneshwa na upatanishi wa vimilikishi) lakini kuwa zinavutwa kuingia katika upatanishi wa 1/2 kwa kanuni ya 1 hapo juu.

Kwa upande mwingine maelezo ya sentensi 28-29 yanasimama katika vigezo vya kimofolojia. Kwanza neno *makala* limekuwa na utata kwa sababu ya umbo lake. Umbo {ma-} katika hisia za wazungumzaji, linahusishwa na kiambishi ngeli cha ngeli ya 6. Na kwa kweli neno hilo lingesadifu kuwa katika ngeli hiyo ikiwa tu kungekuwa na umoja wake, ambao ungetabirika kuwa {*kala}.

Kwa sababu neno hilo halipo, wazungumzaji wakaamua kuwa neno makala ni la ngeli ya 9/10 kwa sababu lina umbo moja katika umoja na wingi (na hivyo kulitofautisha na maneno kama mawasiliano, mapatano, n.k. ambayo moja kwa moja yanaingia katika ngeli ya sita kwa sababu ya umbo {ma-} na kisemantiki hayawezi kuwa na umoja).

Sentensi 30-31 zinazua tatizo ambalo linagusia misingi yote miwili ya umbo na dhana. Kimofolojia, neno jambazi (wingi majambazi) lianingia katika ngeli ya 5. Lakini pia kufuata hisia za wazungumzaji, neno hili lina sifa ya ukubwa na hivyo kuhusishwa na kanuni ya 2. Wakati huo huo, neno hilo pia lina sifa nyingine ya msingi ya {+binadamu} na hivyo kuvutwa kwenye ngeli ya 1 kwa kutumia kanuni ya 1. Mzungumzaji ana uhuru wa kutumia mojawapo ya kanuni hizo kutegemeana na hisia zake. Na katika maandishi ya magazeti, mwandishi huyo huyo, katika makala hiyo hiyo moja, anaweza kutumia neno hilo katika sulubu zote mbili.

Utata wa neno {maiti} (sentensi 32-33) unatokana na sababu za makusudi kabisa za kuhamisha neno hili kutoka kundi lake asilia la ngeli ya 9/10 ambamo lilikuwamo kiupatanishi hadi miaka ya katikati ya 1980. Katika mijadala ya kipindi cha Radio Tanzania Dar es Salaam cha MBINU ZA KISWAHILI, iliamuliwa kuwa neno hili litatii kanuni ya 1 hapo juu, bila kugundua kuwa kiutendaji kutakuwa na mgongano.

5. Hitimisho

Umuhimu wa msingi wa maumbo ya nomino, na kanuni za kisemantiki, unapata ushahidi wake katika a) hisia za wazungumzaji, na b) makosa yanayofanywa na wanaojifunza Kiswahili.

5.1 Hisia za wazungumzaji

Mzungumzaji wa Kiswahili akikutana na nomino mpya, jambo la awali ni kuiweka katika ngeli, na kitu cha kwanza kuangalia ni umbo lake. Kama mvumbuzi atavumbua chombo au mashine fulani na kuiita {godola}, mzungumzaji wa Kiswahili mara moja ataunda wingi wake katika {magodola}, lakini akiliita {ngodola}, mzungumzaji huyo huyo atalipa wingi wake kama {ngodola} kwa sababu tayari ujuzi wake wa lugha umemtayarisha kutabiri utokeaji wa maumbo hayo ya wingi. Lakini, mgunduzi huyo huyo akisema maneno hayo yana maana ya {viumbe} na wala si mashine, bado mzungumzaji atayaweka katika jozi za hapo juu, bali katika matumizi yataingia katika sulubu tofauti kama ilivyokwisha elezwa.

5.2 Makosa ya wanafunzi

Mfano wa kwanza:

Katika hatua za mwanzo za kujifunza Kiswahili, wanafunzi wanaunda sentensi kama zifuatazo:

34. *Kijana kile kimechelewa	*Vijana vile vimechelewa
35. *Ngiombe ile inakula majani	*Ng'ombe zile zinakula majani

Kiufundishaji ni rahisi kumsahihisha mwanafunzi anayetunga sentensi kama hizo kwa kumweleza juu ya kanuni ya 1 (hata kama mwalimu atatumia maneno mengine mepesi). Bila kuingiza kanuni hiyo ya jumla, itabidi mwalimu aseme katika Kiswahili hatusemi hivyo, na kumpa mwanafunzi sentensi sahihi. Ingalikuwa ni maneno mawili au matatu ambayo ni vighairi, jibu hilo lingaliweza kutosheleza. Lakini kwa lugha ya Kiswahili, jibu hilo haliwezi kumsaidia mwanafunzi kupata ujuzi wa lugha hiyo kwa sababu nomino za namna hiyo ni nyingi.

Mfano wa pili

Katika kijiji fulani Mkoani Mbeya, sentensi zifuatazo zilisikika:

- 36 *Tunashukuru waviongozi wetu kwa kuja hapa leo. Sasa mkijana wetu atatoa zawadi kwa waheshimiwa waviongozi.

Ingawa inawezekana kuwa mzungumzaji wa {36} ameathiriwa na lugha yake ya awali, lakini hii inaweza kuonesha pia kuwa mzungumzaji huyu amezingatia kanuni ya maumbo ya ngeli za 1/2 na dhana zinazobebwa na nomino za ngeli hizo. Kwa hiyo kutumia viambishi {ki/vi} kwa nomino zenye sifa za {+binadamu} kwake anaona ni makosa.

5.3 Mwisho

Kama ilivyoelezwa toka awali, ni muhimu kuainisha nomino katika ngeli kwa sababu uundaji wa sentensi sahihi katika Kiswahili unategemea sana uainishaji huo. Kwa maneno mengine, matamko sahihi ya kisintaksia yanategemea uainishaji sahihi. Tumeona kuwa misingi mikubwa ya uainishaji ni miwili: wa kimofolojia na wa kisintaksia, ambayo yote ni ya kimuundo. Msingi wa dhana tuuite 'msingi saidizi'. Lakini msingi huu ni muhimu sana kwa sababu ndio unaotoa 'uelezi' wa kutosheleza pale ambapo misingi ya kimuundo inashindwa (Wald 1975, Carstens 1993 wamejadili kwa kirefu msingi wa dhana katika lugha tofauti za Kibantu).

Katika makala hii, tumehoji kuwa msingi wa kimofolojia, ukitumiwa sambamba na ule wa dhana, unaonekana kutosheleza zaidi kuliko ule wa kisintaksia ambao wasarufi huutumia kipekee. Hitimisho hili limetokana na ukweli kuwa, katika isimu, ikiwa nadharia mbili zinaonekana kutoa ufafanuzi sawa wa vipashio vya lugha husika, ili kuamua kati ya nadharia hizo, ni sharti kuhakikisha mambo kadhaa, ikiwa ni pamoja na:

- je ni nadharia ipi ni 'nyepesi' kueleweka?
- je maelezo yanaratibika au ni ya kubahatisha?
- je mabunio (au majumlisho) yana uwezo wa kutabiri utokeaji wa vipashio zaidi ya data zilichunguzwa?

Kutokana na hoja za makala hii, inaelekea kuwa misingi ya kimofolojia na dhana, kwa pamoja, ina nguvu zaidi ya kielezi kuliko ule wa kisintaksia kipekee. Kwa msimamo huo huo, msingi wa kimofolojia pekee hauna nguvu ya kielezi, na kwa maana hiyo, bila kuingiza msingi wa dhana hakungekuwa na sababu za msingi za kuchagua baina ya misingi hii miwili (wa mofolojia na wa sintaksia). Hivyo ingawa ufafanuzi ni lengo muhimu katika uchambuzi wa data za lugha, uelezi ni lengo kuu zaidi na msingi wa nadharia yoyote inayodai kutosheleza.

Marejeo

- Adeyemi, S.M. A Syntactic Basis for Noun Classification in Kiswahili. *Kiswahili* Vol. 53/1 & 53/2 (1986: 37-49).
- Besha, R.M. 'Restructuring a Language System: The Influence of Loanwords in Kiswahili.' *Journal of Asian and African Studies* Nos. 46-47 (1994:285-304).
- Carstens, Vicki On Nominal Morphology and Deep Structure. Katika S.A. Mchombo (Ed) *Theoretical Aspects of Bantu Grammar*. CSLI Publications (1993:151-180).
- Gibbe, Abel G. Uchambuzi wa Nomino za Ngeli ya Kwanza katika Kiswahili. *Lugha ya Kiswahili. Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili* (1983a: 244-256).
- Gibbe, Abel G. Kiambishi Ki- katika ngeli ya kwanza katika Kiswahili'. *Lugha ya Kiswahili. Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili* (1983b: 257-262).
- Henny, Frank: 'Bantu Lexical Classes and Semantic Universals'. *Katika Studies in African Linguistics* Vol. 3, Number 2, August 1972: 207-257.
- Kapinga, M.C. Sarufi Maumbo ya Kiswahili Sanifu. *Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili*. (1983).

- Mkude, D.J. 'Uchambuzi wa Sentensi za Kiswahili'. *Lugha ya Kiswahili*. Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili (1983:219-243).
- Radford, Andrew: *Syntactic Theory and the Structure of English: A Minimalist Approach*. Cambridge University Press (1997).
- Spencer, Andrew: *Morphological Theory*. Blackwell (1991).
- Van Valin Jr., Robert D. & Randy J. LaPolla: *Syntax Structure, Meaning and Function*. Cambridge University Press (1997).
- Wald, Benji: 'Animate Concord in Northeast Coastal Bantu: Its Linguistic and Social Implications as a Case of Grammatical Convergence'. *Katika Studies in African Linguistics* Vol. 6, no. 3, December 1975: 267-314

*Nimenufaika na maoni ya Dr. J.G. Kiango aliyotoa katika muswada wa awali wa makala hii, namshukuru; lakini hahusiki na udhaifu wowote utakaonekana katika makala hii!